

תפקיד הנביא בישראל – דמותה של השונמית כמקרה מבחן

פתיחה

אלישע הנביא מוצג במחזור סיפורי אלישע כדמות בעלת שני פנים. הפן האחד הוא של נביא מדיני הקרוב למלכות ומעורב בחיים הלאומיים של עם ישראל. הפן השני הוא של נביא המעורב עם הבריות ומחולל להן ישועות. סיפור המפגש בין אלישע והשונמית במל"ב ד', ח-לז, השייך בעיקרו לפן השני שהזכרנו, זכה בעבר לכמה ניתוחים מקיפים.¹ בראשית דברינו נסקור בקצרה את הגישות השונות שהועלו להסבר מגמתו של הסיפור. מגמתנו העיקרית במאמר זה היא לעמוד על נקודה שנראה שלא זכתה לתשומת לב מספקת, והיא משמעותה של יראת הכבוד שחשה השונמית כלפי אלישע, כפי שבאה לידי ביטוי במצג של הסיפור (ד', ח-יא) ובמקומות נוספים. כפי שנראה להלן, התנהגות זו בולטת בייחודיותה ביחס לדמויות האחרות שעמן נפגש אלישע, ודווקא בשל כך יש בהצגתה מסר חשוב לכלל מחזור סיפורי אלישע.

מגמתו של הסיפור

סיפור פלאי זה, שאחד משיאיו הוא נס פקידת עקרה, דומה במובן זה לסיפורים נסיים נוספים על אודות אלישע. אף על פי כן ניתן להבחין בנקל, כי הסיפור יוצא דופן ועלילתו מורכבת הרבה יותר. הסיפור אינו מסתיים בהצלחתו של הנס ובהולדת הילד (יז), ובמקום זאת הילד מת והעלילה מגיעה לכדי משבר. מכאן ואילך הקוראים מתוודעים למאמץ הגדול של השונמית לגרום לאלישע לחזור לביתה ולהחיות את בנה. באמת, מרבית הפסוקים בסיפור עוסקים בניסיון ההחייה, כאשר סיפור הלידה של הילד משמש לו כפתיחה וכרקע.²

* הפניה סתמית במאמר זה מכוונת לספר מלכים ב.

1. מ' סבתו, 'סיפור השונמית', מגדים טו, תשנ"ב, עמ' 45-53; א' סימון, 'אלישע והשונמית: מחולל הנס נזקק להזדרכת בעלת הנס', קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים 1997, עמ' 279-316; י' אמית, 'אלישע והאישה הגדולה משונם: נביא במבחן', זמנים 77, 2001-2002, עמ' 4-12; א' סמט, פרקי אלישע, ירושלים תשס"ז, עמ' 204-284.
2. אמית (לעיל, הערה 1), עמ' 7; סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 287. שני אלו חילקו את הפרק לשתי מחציות לא שוות: פסוקים ח-יז ופסוקים יח-לז. להצעה אחרת לחלוקת הפרק ראה:

נתונים אלה כשלעצמם ודאי מלמדים על כך, שמגמת הסיפור אינה מסתכמת אך ורק ברצון לספר בשבח הנביא וביכולתו הפלאית.³

המפתח להבנת הסיפור נעוץ אם כן בשאלה, מדוע באמת מת הילד. רבים ראו במוותו של הילד כישלון של הנס, והסיפור אפוא מבקר את התנהלותו של הנביא. הביקורת נוגעת לכך שהנביא חצה את גבול סמכותו וטשטש את היחס שבינו ובין שולחו. גם אם קיבל הנביא כוחות לבצע נפלאות, הרי שמפתח החיים נתון אך ורק בידו של ה', ואין זה מתפקידו של הנביא להעניק חיים.⁴

פסוק השיא בתמונה הראשונה – "ויאמר למועד הזה כעת חיה אתי [את קרי] חֶבְקָת בן" (ד', טז), המקביל לנאמר לשרה בבראשית י"ח, י, מתברר למפרע כהפרת סמכות.⁵

כך יש להבין את העובדה שה' העלים מאלישע את דבר מותו של הילד (ד', כז),⁶ כך יש להבין את האור השלילי שבו מוצג הנביא בפגישה עם השונמית על הר הכרמל (ד', כז-כח), וכך מובנת גם העובדה שהניסיון הראשון של אלישע להחיות את הילד על ידי המשענת כושל (ד', לא),⁷ ורק תפילתו אל ה' מועילה בסופו של דבר (לג-לה). הנביא פנה בתפילה כאשר הבין את טעותו, ועצם פנייתו מוכיחה שהוא חזר להכיר במגבלותיו.⁸

סמט (לעיל, הערה 1), עמ' 209.

3. אף על פי כן עיין בדברי סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 303, הערה 26: "חוקרים רבים עדיין מעוכבים מלייחס לסיפור המקראי תפיסה בשלה ומורכבת, ומעדיפים להניח שסיפורנו אינו שוקד אלא לרומם ולפאר את אלישע כעושה נפלאות". יש לציין שהילד ודאי אינו נושא הסיפור, שהרי הוא לא מוזכר בשמו לא במהלך הסיפור ולא אחריו, ואין אנו שומעים על אודותיו מאומה. זאת בניגוד, כמובן, לסיפורי פקידה אחרים, כגון לידתו של שמואל (שמ"א א') ולידת שמשון (שופטים י"ג). וכבר עמדו על כך סבתו (לעיל, הערה 1, עמ' 45) ואמית (לעיל, הערה 1, עמ' 7).

4. בדרך עקרונית זו הלכו סבתו, סימון ואמית (לעיל, הערה 1). יש להעיר שסימון שולח שוב ושוב רמיזות עבות בכיוון זה אך אינו אומר את הדברים במפורש בגוף המאמר, וכבר העירה על כך אמית שם, עמ' 10.

5. סבתו (לעיל, הערה 1, עמ' 45) משווה את דבריו של אלישע לגערותו של יעקב ברחל "התחת אלהים אני אשר מנע ממך פרי בטן" (בראשית ל"א, ב), וכן לברכתו של עלי לחנה שה' ימלא את אשר שאלה מעמו (שמ"א א', יז).

6. סבתו (לעיל, הערה 1), עמ' 48; אמית (לעיל, הערה 1), עמ' 7; סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 301.

7. סבתו (לעיל, הערה 1), עמ' 47; אמית (לעיל, הערה 1), עמ' 7; סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 305.

8. סבתו (לעיל, הערה 1), עמ' 47; אמית (לעיל, הערה 1), עמ' 7; סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 306.

סבתו ואמית מציינים בדבריהם עוד, כי הסיפור מעביר ביקורת נוספת על הנביא על כך שהוא מתנהג בהתנשאות כלפי השונמית (סבתו, עמ' 52; אמית, עמ' 8, 10) – הוא אינו מדבר עמה ישירות אף שהיא עומדת לצדו (פס' יב-יג), הוא אינו קורא לה בשמה אלא רק בכינויים שונים (יב, כה), ובאמת הוא כלל אינו יודע על מצבה האישי על אף שהוא מתארח בביתה זמן רב. לשיטתם, בסוף הסיפור (לו) ישנו תיקון לכך, כאשר המחיצות נפרצות, ואלישע פונה

גישה שונה לחלוטין לסיפור הציע אלחנן סמט.⁹ כבר בראשית דבריו הוא מבטל את הגישה הנזכרת בתוקף וטוען כי "אין לחפש תשובה לשאלות אלו בתחום הביקורת הדתית או התאולוגית על אלישע – בכך שחרג בגזרתו מן הגבולות הראויים לנביא, ונכנס לתחום הראוי רק לבורא עולם. ביקורת מעין זו, לפי קריאתנו את סיפור זה ואת דומיו, זרה לרוח הסיפורים על אליהו ועל אלישע".¹⁰

לדעתו במרכז הסיפור עומדת ביקורת דווקא על האישה השונמית, שאינה מבקשת לה פרי בטן, ומסתפקת בעושרה הגדול ובחייה השלווים. לטענתו, הנס שהנביא חולל לא התאים למצבה משום שבשלב זה היא לא באמת רצתה בכך ולא הכירה בנס שהתרחש. מטרת מותו של הילד הייתה לגרום לאישה להילחם על חייו ובכך לחולל שינוי באישיותה עד שתהיה ראויה לנס.¹¹

על פני הדברים נראה כי הגישה הראשונה שהצגנו מסתברת הרבה יותר. קשה מאוד לראות בסיפור ביקורת על השונמית, והעובדה שאין היא מבקשת פרי בטן נובעת בפשטות מגילו המופלג של אישָה, וכנראה גם שלה. הזדהותו של המספר עם כאבה לאחר כישלון הנס (בעיקר בפסוקים כז-כח) אינה מאפשרת לזהות ביקורת עליה בתחום זה.¹²

סירובה של השונמית לקבל עזרה מהנביא

עד כאן עסקנו בקצרה בניחוח מגמתו של הסיפור, והראינו שבמרכזו עומדת ביקורת על אלישע שהפריז בשימוש בכוחו הפלאי.

קעת ברצוננו להפנות את תשומת הלב אל דמותה של השונמית. לטענתנו, הדרך שבה היא מוצגת במחזור סיפורי אלישע מעבירה מסר עקרוני השייך לכלל מחזור הסיפורים. עיון מעמיק יגלה, כי השונמית מוצגת שוב ושוב כמי שבאופן עקרוני אינה מעוניינת שהנביא יעזור לה.

ראשית, הסתרת העובדה שהיא עקרה בראשית הסיפור מבליטה נקודה זו. לו היינו יודעים על מצבה בתחילת הסיפור, היינו מפרשים את טרחתה הגדולה כמי שמבקשת לעצמה גמול. הסתרת מידע זה מלמדת אותנו על כך שבאמת ובתמים היא

אליה ומדבר עמה ישירות. מדבריו של סימון נראה כי הוא דוחה טענה זו (עמ' 291-292 ובהערה 13).

9. סמט (לעיל, הערה 1).

10. שם, עמ' 226.

11. שם, עמ' 242 ואילך. לצד זה מודה סמט (עמ' 249) שיש בסיפור ביקורת כלפי אלישע, אך לדעתו היא נוגעת לכך שהוא גוזר את גזרתו מתוך ריחוק נפשי מהשונמית. סיפור ההחייאה מלמד אותנו להיות קשוב יותר ולקבל אחריות על מעשיו.

12. טענתו של סמט שם שביקורת על כוחו של הנביא 'זרה' לרוח סיפורי אליהו ואלישע אינה ברורה, ואין הוא מנמק ומוכיח טענה זו.

מחפשת להיטיב לו ללא תגמול אלא אך ורק מתוך תחושת הערצה.¹³ התנהגות זו בולטת לאור הדמויות האחרות בסיפורי אלישע, שהקשר שלהן אליו מתחיל דווקא ברצון לקבל ממנו עזרה כזו או אחרת. ללא צורך זה אנשים אלו כלל לא היו פונים אל הנביא.

גישה זו משתקפת בשני סיפורים נוספים הקשורים בקשר ספרותי לסיפור שבו אנו עוסקים – סיפור האלמנה אשת בן הנביא הצמוד לסיפור שלנו (ד', א-ז), והסיפור הנוסף על השונמית בפרק ח' (פס' א-ו). החוקרים עסקו ביחס שבין הסיפור שלנו לסיפורים אלו והעלו כמה כיוונים.

א. **סיפור האלמנה.** סיפור זה אינו רק צמוד לסיפור השונמית אלא יש ביניהם כמה וכמה קווי דמיון: בשניהם אלישע פועל מול אישה, בשניהם מופיע הביטוי "ומה אעשה לך" מפי אלישע (ד', ב, יג), בשניהם הנס מתרחש מאחורי דלתות סגורות ("וסגרת הדלת בעדך" – ד', ד; "ויסגור הדלת בעד שניהם" – ד', לג), ובשניהם הצרה קשורה לילדיהן של הדמויות הראשיות.¹⁴

מה משמעותו של קשר ספרותי זה? א' רופא¹⁵ טען שהדמיון החיצוני הוא הגורם. יש כאן קשר אסוציאטיבי שהביא את העורך להצמיד את הסיפורים. א' סימון¹⁶ הציע, שהסיפור על האלמנה משמש כרקע לסיפורנו. הוא מהווה את מקור ביטחוננו העצמי הגבוה של אלישע, שבסופו של דבר הביא גם לכישלוננו. אולם נראה, כי טענה זו אינה מספקת, שהרי אין זה הנס הראשון שמבצע אלישע, ומדוע הוא לא יכול לשאוב את ביטחוננו, לדוגמה, מחצייה נסית של הירדן או מריפוי מי יריחו?

לאור דברינו לעיל, נראה יותר שהצמדת הסיפורים נועדה להדגיש את התנהלותה של השונמית בניגוד לדמותה של האלמנה. האישה האלמנה בסיפור הקודם פונה אל הנביא בבקשת עזרה. יש לשים לב שמדובר בבעיה משפטית של תשלום חוב על ידי לקיחת ילדיה, ומן הראוי היה שתפנה אל המלך בבקשת עזרה, כפי שנהגו נעשקים אחרים במקרא ובראשם השונמית בסיפור להלן פרק ח'.¹⁷

את סיבת פנייתה של האלמנה דווקא אל הנביא ניתן להסביר בשתי דרכים. אפשר להציע שבשל היותה אשת בן נביא היו לה קשרים אצל אלישע, שהוא עצמו נמצא בקשרים עם המלך (ד', יג). אולם אפשר גם להבין את הרקע לבקשתה לאור בקשות אחרות מאלישע במחזור סיפורי אלישע, שבהן ברור שהפנייה אל הנביא

13. על נקודה זו עמד סימון (לעיל, הערה 1), עמ' 294.

14. סיכום נקודות הדמיון מופיע אצל סמט (לעיל, הערה 1), עמ' 266.

15. א' רופא, **סיפורי הנביאים**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 49.

16. לעיל, הערה 1, עמ' 313.

17. כידוע, פנייה אל המלך לקבלת עזרה משפטית, במיוחד כאשר הוא עובר בדרך, הייתה דבר שבשגרה ובאה לידי ביטוי במקומות רבים במקרא. עיינו, לדוגמה, להלן פרק ו', כו; שמ"ב י"ד, ד-ה; מל"א כ', לח-לט.

מכוונת, או לפחות רומזת, לאפשרות שהנביא יתערב בצורה מופתית ויפתור את הבעיה.¹⁸

בין כך ובין כך נראה, שהצמדת הסיפורים באה להבליט את דמותה של השונמית שאינה מבקשת דבר מהנביא, לא פנייה אל המלך וכדומה וודאי לא התערבות נסית. ניגוד הדמויות בולט גם לאור הסיומת של שני הסיפורים. בעוד שאצל השונמית מסתיים הסיפור בהבעת תודה בולטת (ד', לז), הרי שאצל האלמנה מסתיים הסיפור בדברי אלישע האומר לה למכור את השמן ובכך לפתור את בעייתה. על הבעת תודה והערכה אין אנו שומעים.

ב. סיפור השונמית הנוסף (ח', א-ז). מצד אחד ברור שמדובר בסיפור נפרד, ובעל עלילה נפרדת, ואין הוא מהווה השלמה במישור העלילתי לסיפור שבפרק ד'. אולם פתיחת הסיפור שם, המציגה את השונמית כמי שאלישע החיה את בנה, קושרת בכל זאת בין הסיפורים.

סימון¹⁹ טען שזהו סיפור תיקון, המציג את יחסי אלישע והאישה באור חיובי ומתוקן. אך באמת אין בכך צורך, שהרי כבר הראו סבתו ואמית²⁰ שהסיפור בפרק ד' מסתיים בתיקון גדול ובהחזרת יחסי אלישע והשונמית למצב שבו היו בראשית המפגש ביניהם.

אי לכך, נראה שהסיפור בפרק נועד להמשיך ולהציג את השונמית כמי שאינה רוצה מהנביא דבר. על פי המסופר שם, אלישע פונה אל השונמית ומזהיר אותה מפני הרעב המתקרב ובא, ומסתבר שפנה אליה מתוך הרגשת מחויבות כלפיה. האישה חוזרת לאחר שבע שנים אל מקומה, מגלה שמישהו השתלט על נכסיה ופונה אל המלך בבקשת עזרה. לאור דמותה של האלמנה הנזכרת, ועוד יותר לאור העובדה שברמה מסוימת אלישע אשם כאן במה שקרה, שהרי הוא זה ששלח אותה, היינו מצפים שהשונמית תפנה אל הנביא בבקשת עזרה. כעת הוא יוכל לממש את הצעתו מפרק ד', "היש לדבר לך אל המלך או אל שר הצבא" (פס' יג). העובדה שבכל זאת היא מתעלמת מהנביא ופונה שוב אל המלך מצביעה על כך שמבחינתה הנביא אינו מקור ישועה.²¹

18. סמט (לעיל, הערה 1, עמ' 166) דוחה על הסף אפשרות זו. יש לציין שברוב סיפורי הנסים אין בקשה מפורשת מאלישע לבצע את הנס אלא רק רמיזה. רופא (לעיל, הערה 15) מכנה תופעה זו 'הזמנה אילמת'.

19. לעיל, הערה 1, עמ' 313.

20. סבתו (לעיל, הערה 1), עמ' 52; אמית (לעיל, הערה 1), עמ' 10.

21. אנו מניחים שאלישע היה חי באותו שלב. כך סובר גם ב' אופנהיימר, הנבואה הקדומה בישראל, ירושלים תשל"ג, עמ' 240. הוא מוכיח דבריו, בין השאר, מהעובדה שגיחזי אינו מצורע בסיפור זה, דבר המלמד שהסיפור קודם לסיפור נעמן (פרק ה'). כך סובר גם סמט (לעיל, הערה 1, עמ' 546). לעומתם סובר רופא (לעיל, הערה 15, עמ' 35), שהעובדה שאין היא פונה אל אלישע וכן העובדה שיש צורך כעת לספר למלך על גדולות אלישע מוכיחות

הדבר בולט גם לאור אופי הנס שבכל זאת מתרחש שם לבסוף. בדיוק בזמן שבו פונה האישה אל המלך, מספר גיחזי את נפלאות הנביא ואת סיפור החייאת הילד, ובשל המקריות המדהימה של הופעת האישה המדוברת לפנייהם, מצווה המלך אחד מסריסיו לפתור את בעייתה של האישה. זהו נס עקיף בלבד, המתאים מאוד לדמותה של השונמית ולאופייה.

בהקשר זה, דמותה של השונמית בולטת אל מול גיחזי. הוא מספר בהתלהבות על נסי אלישע ובעיקר על נס פקידת העקרה, ואילו היא, בעלת הנס, כלל אינה מתייחסת לפן זה באישיותו של הנביא.

יראת הכבוד של השונמית כלפי הנביא

נראה שהתנהגות זו של השונמית, שאינה מעוניינת לקבל עזרה מהנביא, קשורה לפן נוסף באישיותה, שחוזר ומודגש בסיפורים על אודותיה – יראת הכבוד מהנביא והכפיפות אליו. עניין זה מודגש, כמובן, כבר במצג הסיפור בפרק ד' (פס' ח-יא), בטרחתה הגדולה ויוצאת הדופן לאירוח הנביא.

גם הביטוי "איש אלהים קדוש", שבו מכנה האישה את הנביא (ד', ט), נראה שמבטא רעיון זה. ראשית יש לשים לב, שבביטוי דומה, "איש אלהים", החוזר במקרא פעמים רבות, השתמשה האלמנה מצרפת במל"א י"ז, כד. אולם שם השתמשה בו האלמנה בסוף הסיפור, לאחר שראתה את כוחו הפלאי של אליהו, ואילו השונמית עושה בו שימוש בראשית הסיפור, עוד בטרם פעל הנביא למענה מאומה.

שנית, נראה שיש הבדל מהותי בין הביטויים. "איש אלוהים" מסמל פעמים רבות את ההתפעלות העממית מכוחו הפלאי של הנביא. זו כנראה אחת הסיבות לכך שלא מצאנו ביטוי זה בתקופת הנבואה הקלסית.²²

לעומת זאת, נראה שהביטוי "איש אלוהים קדוש" מסמל משהו מעבר להערכת הכוחות שבהם ניחן הנביא. הוא מסמל דרגה רוחנית של אדם והתפעלות מאישיותו כמו שהיא.²³

ביטוי נוסף ליחס האישה אל הנביא מופיע בראשית הסיפור בפרק ח'. הכתוב מוסר לנו את דברי אלישע אליה, ומיד אחרי כן מתאר את תגובתה לדבריו:

שאלישע כבר מת. כך סובר גם י' קיל, ספר מלכים עם פירוש דעת מקרא, ירושלים תשמ"ט, עמ' תקמא. נדמה שהוכחות אלו אינן מכריעות.

22. ראה מה שכתב על כך רופא (לעיל, הערה 15), עמ' 20 והערה 2; ז' ויסמן, מושיעים ונביאים – שני פניה של הכריזמה במקרא, תל אביב תשס"ג, עמ' 134.

23. על נקודה זו עמד בקצרה סימון (לעיל, הערה 1, עמ' 290) והעיר שהתואר 'קדוש' במקרא אינו מוסב על היכולת לעשות נסים אלא משויך לכוהנים ולנזירים.

תפקיד הנביא בישראל – דמותה של השונמית כמקרה מבחן

וְאֵלֶּיֶשֶׁעַ דָּבַר אֶל הָאִשָּׁה אֲשֶׁר הִחְיָה אֶת בְּנֵהָ לְאִמֹר קוּמִי וְלָכִי אִתִּי [אֶת קִרְיָ] וּבֵיתְךָ
וְגוּרֵי בְּאֶשֶׁר תְּגוּרֵי כִי קָרָא ה' לְרַעֲב וְגַם בָּא אֶל הָאָרֶץ שִׁבְעַ שָׁנִים. וַתִּקֶּם הָאִשָּׁה וַתַּעֲשֶׂה
כַּדְּבַר אִישׁ הָאֱלֹהִים וַתִּלְךְ הִיא וּבֵיתָהּ וַתִּגְרַר בְּאָרֶץ פְּלִשְׁתִּים שִׁבְעַ שָׁנִים (פס' א-ב).

במקום להסתפק בתיאור כללי המלמד שהאישה עשתה כדבריו, המספר מתאר את הביצוע באופן מפורט, וחוזר על דבריו של הנביא כמעט מילה במילה. הדבר בולט במיוחד לאור העובדה שסיפור זה מונה בסך הכול שבעה פסוקים. נראה שיש כאן הדגשה לדמותה של השונמית כמי שרואה את עצמה כפופה לנביא ולסמכותו, ועושה בדיוק את מה שהוא אומר לה.

יש להוסיף לכך את העובדה, שמדברי אִשָּׁה (ד', כג) אנו למדים שהשונמית נהגה ללכת אל הנביא במועדים קבועים, חודש ושבת, הליכה שנועדה מן הסתם לשמוע את דבר ה' שבפי הנביא.

תפקיד הנביא במקרא

למדנו אם כן שהסיפורים על השונמית מציגים לפנינו דמות חריגה בנוף מחזור סיפורי אלישע. לעומת רוב הדמויות המוצגות כמי שמתקשרות עם הנביא אך ורק כדי לקבל ממנו טובת הנאה, הרי שהשונמית מוצגת בצורה הפוכה: היא מכבדת אותו ומעוניינת להעניק לו במקום לקבל ממנו.

כאן המקום לשאול מהי משמעות הדבר, ומה תורמת דמות זו למסר העולה מכלל מחזור סיפורי אלישע. על מנת לענות על כך יש להקדים ולעסוק בקצרה בדמותו של הנביא המקראי.

בחקר המקרא רווחת החלוקה בין מה שמכונה 'הנבואה הקדומה', ממששה ועד עמוס, ובין מה שמכונה 'הנבואה הקלסית' או 'נבואת הכתב', מעמוס ועד חורבן הבית.

היו שטענו שניתן למצוא בנבואה הקדומה שבמקרא רמזים לדמותו של נביא קדום שהוא דמות כוהנית של מגיד עתידות הפועל באמצעיים מגיים. הוכחה לכך רצו למצוא בכינוי 'רואה' המופיע ביחס לנביא בשמ"א ט', ט – "כי לנביא היום יקרא לפנים הרֹאֶה". לטענתם 'רואה', בניגוד לנביא, הוא הרואה את העתיד.²⁴ אולם כבר הראה קויפמן²⁵ ש'רואה' מתייחס למראה נבואה ולא לתפקיד של רואה עתידות, ואין הוא שונה מהותית מהמונח 'חזזה' או 'נביא'.

אף אם בפועל דמות כמו זו של שמואל הנביא, לדוגמה, נתפסה בעיני העם, או לפחות בעיני חלקים ממנו כדוגמת נערו של שאול, ככתובת להגדת עתידות ולעשיית

24. הפניות ראה אצל י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית א, תל אביב-ירושלים תש"ך, עמ' 709; ב' אופנהיימר, הנבואה הקלסית – התודעה הנבואית, ירושלים תשס"א, עמ' 39. עיין גם:

מ"צ סגל, מבוא המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 241-243.

25. לעיל, הערה 24. ראה גם אופנהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 278 ואילך.

נסים, בכל זאת ישנו הבדל מהותי בין דמותו כפי שהיא מוצגת במקרא, ובין הדמות הכוהנית המקצועית. דמות ה'רואה' הכוהני היא דמות אלילית הכופה את עצמה באמצעים מגיים על הכוחות האלוהיים ולא באה בשליחותם.²⁶ לעומת זאת, הדמויות המקראיות העושות פלאים כמשה וכשמואל נתפסו בעיני העם כמי שזכו לכוחות מאת ה', כאשר תופעה זו מעידה על דרגתם הרוחנית ומעוררת הערצה.²⁷ התבוננות בפרשיית הנביא בדברים י"ח תגלה הבדל מהותי נוסף בין דמותו של הנביא כפי שהיא מעוצבת בתורה לבין דמותו של מגיד עתידות מקצועי:

כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תלמד לעשות פתועבת הגוים ההם. לא ימצא בך מעביר בנז ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף. וחבר חבר ושאל אוב וידעני ודרש אל המתים. כי תועבת ה' כל עשה אלה ובגלל התועבת האלה ה' אלהיך מוריש אותם מפניך. תמים תהיה עם ה' אלהיך. כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעננים ואל קסמים ישמעו ואתה לא כן נתן לך ה' אלהיך. נביא מקרבך מאחין כמני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעו. ככל אשר שאלת מעם ה' אלהיך בחרב ביום הקהל לאמר לא אסף לשמע את קול ה' אלהי ואת האש הגדלה הזאת לא ארצה עוד ולא אמות. ויאמר ה' אלי היטיבו אשר דברו. נביא אקים להם מקרב אחיהם כמון ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצננו. והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי אנכי אדרש מעמו. אך הנביא אשר יזיד לדבר דבר בשמי את אשר לא צויתיו לדבר ואשר ידבר בשם אלהים אחרים ומת הנביא ההוא. וכי תאמר בלבבך איכה גדע את הדבר אשר לא דברו ה'. אשר ידבר הנביא בשם ה' ולא יהיה הדבר ולא יבוא הוא הדבר אשר לא דברו ה' בזדון דברו הנביא לא תגור מפניו (דברים י"ח, ט-כב).

נדמה שניתן לחלק את הפרשה לשני חלקים: החלק הראשון (ט-יד) מעמיד את האיסור ללכת אחר תועבות הגוים מול הצו "תמים תהיה עם ה' אלהיך". "תמים" בהקשר זה יתפרש כדרישה לשלמות דתית המנותקת מתועבות הגוים ודבקה בה' בלבד.²⁸ בשלב זה ניתן להבין שעיקר ציווי התורה מוסב לכתובת שאליה פונים, ואילו תוכן הפנייה אינו שונה מהותית.

26. עיין תיאורו של אופנהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 281.

27. עיין אופנהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 285-293. לאפיון תופעה זו והשוואתה לסיפורים החסידיים, עיין אצל רופא (לעיל, הערה 15), עמ' 23-30. באשר להבדלים הבולטים שבכל זאת ישנם בין הנבואה הקדומה ובין הנבואה הקלסית נכתב רבות. עיין: ב' אופנהיימר, ערך 'נבואה', אנציקלופדיה מקראית ה', ירושלים תשל"ח, טור 706 ואילך; הנ"ל (לעיל הערה 24), עמ' 28-41; י"א זליגמן, 'לבעיית הנבואה בישראל, תולדותיה ואופייה', ארץ ישראל ג, עמ' 125-132; מ' הרן, מקרא ועולמו – מבחר מחקרים ספרותיים והיסטוריים, ירושלים תשס"ט, עמ' 412-420.

28. עיין פירושו של החזקוני שם פסוק יג. כך גם אצל רד"צ הופמן, ספר דברים, תל אביב תשכ"א, עמ' שנז.

תפקיד הנביא בישראל – דמותה של השונמית כמקרה מבחן

החלק השני (טו-כב) מתמקד בניגוד שבין הגויים השומעים אל הקוסמים למיניהם ובין עם ישראל השומע אל הנביא:

כִּי הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אַתָּה יוֹרֵשׁ אוֹתָם אֶל מְעַנְנִים וְאֶל קְסָמִים יִשְׁמְעוּ וְאַתָּה לֹא בֵן נְתוּן לַיְהוָה אֱלֹהֶיךָ. נְבִיא מִקֶּרְבְּךָ מֵאַחֶיךָ כְּמִנֵּי יָקִים לְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ אֵלָיו תִּשְׁמָעוּן.

נראה שבחינה מדוקדקת של הפסוקים תגלה שעיקר הניגוד שיוצרת כאן התורה הוא בשאלת מושא הנבואה. השמיעה אל הקוסמים היא שמיעה לאור בקשת ישועה כזו או אחרת, ואילו השמיעה אל הנביא היא שמיעת דבר ה' ורצונותיו מבני האדם. הנביא אינו מקור ישועה אלא מקור סמכות.²⁹

לניגוד זה משמעות תאולוגית עמוקה ביחסים שבין האל והאדם. אם רואים את הנביא כמקור מידע על מה שצופן העתיד וכדומה, הרי שבסופו של דבר חיי האדם והצלחתו החומרית עומדים במרכז. אולם אם רואים את הנביא כמי שמוסר את דבר ה', ומתוך גם נגזרת ההתייחסות אליו, הרי שהאדם רואה עצמו כפוף לאל ועושה דברו. בהקשר זה ידיעת העתיד או עשיית נסים אינה חשובה כלל וכלל, שהרי אם יתקן האדם את דרכו "אין לה" מעצור להושיע ברב או במעט" (שמ"א י"ד, ו).

תרומתה של דמות השונמית למחזור סיפורי אלישע

אם נחזור כעת לסיפורי אלישע, נראה שדמותו הנבואית של אלישע כפי שהיא מוצגת לפנינו היא חריגה. אמנם גם אלישע פועל בתחומים נבואיים מובהקים ומעורב בחיים הלאומיים של עם ישראל, כפי שבא לידי ביטוי בכמה מסיפוריו, אך מקריאת רצף הסיפורים נראה כאילו הוא נתפס כאיש מופת שתפקידו לחזות עתידות ולעשות פלאים.

הפער בינו ובין נביאים אחרים הוא כפול: הבדל אחד הוא מבחינה כמותית – לא מצאנו נביא המוצג כמי שעיקר עיסוקו הוא לחולל נסים. הבדל שני נוגע לעובדה, שבחלק מהנסים אנו כלל לא מוצאים פנייה שלו אל ה' והיעזרות בו. הביקורת על הנביא הקיימת בסיפור השונמית בפרק ד', כפי שראינו בפתח הדברים, נוגעת בעיקר להבדל השני. הנביא חוצה גבולות ומתנתק ברמה מסוימת ממקור הכוחות שלו, ובסופו של הסיפור הוא חוזר להכיר ביחס הנכון שבינו ובין ה'.

29. זה שלא כהבנתו של רד"צ הופמן (שם, עמ' שנח), שמניח שהתורה מכוונת בעיקר לכך שאתה, בניגוד לגויים, תדע את העתידות על ידי נביאים ואורים ותומים. עיין שם שלשיתו הוא מתלבט מדוע אין התורה מזכירה בהקשר זה את האורים והתומים. בדומה טען גם אופנהיימר (לעיל, הערה 21, עמ' 284-285), כי הנביא כאן מצטייר כבעל מופתים עממי, והתורה נותנת לגיטימציה למיסטיקה ולמגיה בעצם זה שהיא מעמתת את הנביא עם המעוננים והקוסמים. בהמשך דבריו הוא מעיר, שאכן עיקר תפקידו של הנביא, כפי שעולה מפרשה זו, הוא למסור את דבר ה'.

כפי שהראה זקוביץ,³⁰ גם המסר המרכזי של סיפור צרעת נעמן בפרק ה' נוגע לשאלה זו. לאורך הסיפור מתברר שהנביא אינו פועל באמצעים מגיים, ומקור כוחו אינו בעצמו אלא רק מכוח שולחו. זקוביץ טען ששילובו של סיפור זה במחזור סיפורי אלישע לא ללמד על עצמו בלבד יצא אלא על כלל סיפורי אלישע, שבכולם מקור הכוח הוא בה' לבדו.

נדמה שדמותה של השונמית כפי שהצגנו אותה לאורך המאמר באה להתמודד עם ההבדל הראשון שעליו עמדנו לעיל. גם אם למדנו שמקור כוחו של הנביא נעוץ בה', עדיין יש להתמודד עם שאלת מהות תפקידו של הנביא.

קריאה במחזור סיפורי אלישע מגלה לכאורה שהנביא הוא אכן איש מופת העושה נסים – אמנם בשליחות אלוהיו, אך סוף סוף בכך מתמצה תפקידו. זהו הרושם שנוצר מהמפגשים שבין הנביא והדמויות בסיפורים השונים. יש חוקרים שבאמת הבינו שמטרת רצף סיפורי השבח כאן היא לפאר את הנביא ולהתפעל מכוחותיו.³¹ מנגד, סמט בספרו השתדל להוכיח שלכל אחד מהסיפורים ישנה מגמה מוסרית וחינוכית ואין כאן שבח בעלמא.³²

אך נראה שבין כך ובין כך, מקריאת מחזור הסיפורים נוצר הרושם שהעם רואה באלישע אמצעי לפתרון בעיותיו על ידי עשיית פלאים.

דמותה של השונמית המשולבת במחזור סיפורי אלישע באה ומלמדת שישנה גם זווית ראייה אחרת, המתאימה באופיה למסר העולה מפרשת הנביא בדברים י"ח – לא מספיק להכיר במקור כוחו של הנביא, אלא יש לראות את הנביא כמקור סמכות המביא את דבר ה' לבני האדם ולהעריך אותו אך ורק בשל כך.

נאים לה לשונמית דבריו היפים של רש"י (דברים י"ח, יג), המתארים את דמותו של 'התמים':

תמים תהיה עם ה' אלהיך – התהלך עמו בתמימות ותצפה לו ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבא עליך קבל בתמימות ואז תהיה עמו ולחלקו.

30. 'זקוביץ, גבוה מעל גבוה – ניתוח ספרותי של מלכים ב פרק ה, תל אביב תשמ"ה.

31. עיין דברי רופא (לעיל, הערה 15), עמ' 19-30; אופנהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 269-272. רופא מדגיש שהערצה זו אינה מנותקת בסופו של דבר מהעולם הדתי המונותאיסטי, משום שישנה הכרה שהכוחות הם מענק מאת האל. הסיפורים הביאו "בסופו של דבר להתרגשות עמוקה, הנובעת מתחושת הנוכחות והמידיות של האלה" (עמ' 21).

32. עיין מה שכתב על כך בהקדמה לספרו (לעיל, הערה 1), עמ' 13.